

Nemzetközi Tanulmányok Intézet

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Kelemen Csaba

A magyar külpolitika Európa-pillére

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Dr. Horváth Jenő
egyetemi magántanár

© Kelemen Csaba

Tartalomjegyzék

1	Kutatási előzmények és a téma indoklása	3
2	A felhasznált módszerek	5
2.1	A disszertáció gondolati-szerkezeti felépítése	7
3	Az értekezés eredményei.....	10
3.1	Következtetések	11
3.1.1	A rendszerváltozás folyamata és szerepe	12
3.1.2	Európaizálódó külpolitika	12
3.1.3	Az Antall- és a Horn-kormány	13
4	Főbb hivatkozások.....	16
5	Publikációk jegyzéke.....	21

1 Kutatási előzmények és a téma indoklása

A magyar külpolitika az elmúlt 19-20 év, tehát a rendszerváltozás óta eltelt időszak sikerágazata és ez a külpolitika egy szűkebb területére, az Európa-politikára is elmondható. Magyarország Európai Unió csatlakozása, az e körül folyó viták és a háttérben meghúzódó motívumok azonban nem teszik ennyire egyértelművé, hogy a bal- és jobboldali politikai elit teljesen egyetértett volna a kilencvenes években e fontos, az ország sorsát várhatóan és vitathatatlanul évtizedekre meghatározó kérdésben. A disszertáció alapvető célja annak igazolása, hogy Magyarország integrációs politikája egyrészt lineáris folyamatot ölelt fel, azaz amennyiben egy ország úgy határozott, hogy felvételét kéri az Európai Unióba, akkor olyan pályára került, amely egyenesen vezetett a tagságig, arra érdemi befolyása nem lehetett, azt gyorsítani, vagy más módon befolyásolni nem tudta. Másrészt fontos és vizsgálandó szempont az is, hogy a két kormányzati periódus (Antall- és Horn-kormány) Európa-politikájában a szólamokon túl nem mindig a folytonosság¹ dominált, és ez döntően a két ideológiai tábor kiinduló pontjában eredendően meglévő különbségekre vezethető vissza. Ez és még sok más tényező sokszor gyengítette a magyar álláspont képviselését és hitelességét. Egy olyan országban, ahol minden és annak ellenkezője is megkérdőjelezhető, ez nem is olyan furcsa kijelentés.

Magyarország számára az alapvető kérdés természetesen nem az volt, hogy csatlakozik-e az Európai Közösséghez², vagy kimarad abból, hiszen egy kis, nyitott ország számára – gazdasági szempontból még egyértelműbb és vitathatatlanabb ez a kijelentés – nem volt más érdemi lehetőség. A vita inkább arra vonatkozott, hogy milyen feltételek mentén kell Magyarországnak taggá válnia, ezekre a feltételekre mennyiben gyakorolhat befolyást a mindenkori kormány és a tagság milyen jogosítványokkal járjon. Az uniós tagsággal Magyarország is részévé vált a globális politikai arénának, ezért a felelőssége is jóval nagyobb lett, mint korábban.

¹ A hasonlóság nem egyenlő a folytonossággal.

² Az elnevezéseket a disszertáció teljes terjedelmében annak megfelelően használok, hogy melyik időszakban mi volt a szervezet neve (1957–1967: Európai Gazdasági Közösség (EGK), 1967–1992: Európai Közösségek (EK), a Maastrichti Szerződés 1993. november 1-jei életbe lépését követő időszakra vonatkozóan Európai Unió (EU)). Az Európai Közösségek elnevezés a három alapszerződés (EGK, ESZAK, Euratom) következménye, és elsősorban jogi terminológia. Az 1970-es évek végére azonban ez a kifejezés terjedt el, így – amikor az szükséges – én is ezt fogom használni.

A disszertáció megírására több tényező ösztönzött. Az egyik meghatározó élményem maga Antall József személye volt, akinek az integrációval kapcsolatos elképzelései imponálóan hatottak az akkori politikai osztályra és egyfajta új gondolkodásmódot vezettek be Magyarországon. Antall nem látott más választást a kelet-közép-európai térség számára sem rövid, sem hosszú távon. Messze nemcsak gazdasági, de morális szempontból sem. Az Európai Unió tagság elnyerését tekintette az igazi elégtételnek mindazokért a megpróbáltatásokért, amelyeket az országnak a rendszerváltozást megelőző közel 60 év politikájának következtében kellett elszenvednie. A kormány szándékai szerint tehát 1990-ben egy kompromisszumok nélküli nyugati orientációjú külpolitika indult meg, amely a lehetőségek mentén igyekezett jó gazdasági és politikai kapcsolatokat fenntartani a Szovjetunióval is.

A másik motiváció a külpolitika e területének „elhanyagoltsága” volt. Sok szakcikk foglalkozott már ezzel a témával, de döntően gazdasági megközelítésben, néhány könyv is született, de olyan összefoglaló jellegű mű, amely a külpolitika e részét elsősorban politikai és nem gazdasági oldalról feldolgozta volna, talán azért nem íródott, mert nem voltak olyan éles viták e területen, amelyek következtében úgy kellett volna éreznie valakinek, hogy álláspontját akár egy nagyobb terjedelmű írásban is ki kell fejtenie. A szomszédságpolitikával, határon túli magyarok kérdésével kapcsolatban már disszertáció is született.³

Magyarország 2004. május 1-jén csatlakozott az Európai Unióhoz, vagyis az ezt az időpontot megelőző (közös) erőfeszítések eredményesek voltak, a folyamatot azonban elemzői szinten mindeddig még alig dolgozták fel. Hiányoznak a szakirodalomból a kormányzati külpolitikákat, azok egyes részterületeit empirikusan vizsgáló kötetek, elemzések. A csatlakozás ténye ellenére az Európai Unióval foglalkozó magyarországi kutatásokban az Európa-politika elemzésére mindeddig kevés figyelem irányult. Ez azzal is jár, hogy meglehetősen kevés a rendelkezésre álló szakirodalom, vagyis elsősorban politikusi nyilatkozatokra, újságcikkekre, külügyminisztériumi dokumentumokra kellett támaszkodni a disszertáció megírása során. Kiemelendő az a tény is, hogy az 1980-as, de különösen az 1990-es évek fejleményei, az integráció elmélyítése az Európai Közösségben is új problémákat hoztak felszínre. Az egységes piac létrejötte, majd az Európai Uniót megteremtő szerződés

³ Dunay Pál: *A Magyar Köztársaság szomszédságpolitikája a külpolitika rendszerében 1990-1999*, Ph.D értekezés, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Program, 2000

jelentősen átalakította a szervezetet, megváltozott a tagságra kandidáló országok és az EU viszonya.

A disszertációban végig tekintem továbbá az EK és Magyarország közötti kapcsolatok alakulását és azokat a megállapodásokat, amelyek a vizsgált időszak alatt születtek, mert ezek értékelésében számos ellentmondás feszül. Fontos az egyes kormányok külpolitikai céljai közötti sorrend vizsgálata, hiszen ez számos kérdésre választ adhat. A részek elemzése az egészre, az egész elemzése pedig a részekre van hatással, így a külpolitika ezen stratégiai céljának még számos feltáratlan területe van.

Ami ezen túl még motivált ennek a témának a kidolgozására, az az 1994 utáni események értékelésének igénye. Érdekes volt látni, hogy miképpen változik meg egy politikai osztály gondolkodásmódja, és hogyan próbál a korábbi időszakhoz képest eltérő célokat a múltból hozott módszerekkel megvalósítani.

2 A felhasznált módszerek

A dolgozat témájának elemzésekor a nemzetközi politikaelmélet, a nemzetközi jog és a nemzetközi gazdaságtan eredményeinek felhasználásával a multidiszciplináris megközelítést tekintetem meghatározónak. Az értekezés alapját képező kutatás Magyarország Európa-politikájának elemzésére irányul. Európa-politikán jelen keretek között az Európai Közösséggel/Európai Unióval kapcsolatos magyar külpolitikai gondolkodást és az ebből következő, konkrét cselekvésekben megnyilvánuló politikai lépéseket értem, nem ideértve az egyes európai (elsősorban nyugat-európai) országokkal a rendszerváltozás után kialakított bilaterális kapcsolatokat. El kell tehát határolni a vizsgálat tárgyát az EK/EU tagállamaival ápolt bilaterális nemzetközi kapcsolatoktól. Természetesen ebben az összefüggésben szükséges hivatkozni arra, hogy a közösségi szintű nemzetközi kapcsolatok nem előzménynélküliek, ezek vizsgálata azonban messzire vezetne.

A kutatás időbeli hatálya a rendszerváltozást követő első két egymást követő törvényhozási ciklus tevékenységére koncentrálódik (1990-1998), a téma átláthatóságához feltétlenül szükséges előzmények, így az európaizálódás bemutatásához szükséges külpolitikai folyamatok és a magyar-EK kapcsolatok áttekintésével. A disszertáció terjedelmi, tartalmi korlátai között feszülő ellentét következtében lesznek olyan fogalmak, összefüggések, amelyek nem kerülnek kifejtésre. Annak érdekében, hogy a dolgozat tárgyától ne térjek el, néhány fontos kérdést csak érintőlegesen tárgyalok, illetve elfogadom a témában jártas szerzők kutatási eredményeit. Ez különösen igaz a határon túli magyarokkal kapcsolatos

kérdésekre, valamint a szomszédságpolitikára, mivel e témák a dolgozatnak nem részei. A vizsgálat tárgya tehát a magyar történelem egy meghatározott korszaka az összehasonlítás feltett szándékával.

Kutatási kérdés, hogy

- valóban nem lehetett érdemi befolyása a politikai elitnek a csatlakozási folyamatra,
- hogyan alakult ki a disszertációban bemutatott eliteknek (kormány- és ellenzéki pártok, politikaformáló értelmiségiek, kutatóintézetek), elsősorban természetesen a kormányoknak az EK/EU-ról alkotott képe,
- hogyan befolyásolták az egyes külső és belső tényezők a kor politikai gondolkodását,
- milyen következtetések vonhatók le ebből általánosan és konkrétan egyaránt.

A dolgozat teljes terjedelmében alkalmazott módszerek közé tartozik a rendelkezésre álló szakirodalom feldolgozása, az egyes szerzők következtetései ismertetése, összehasonlítása, és a releváns dokumentumok, nemzetközi szerződések, jogszabályok, nyilatkozatok, illetve diplomáciai háttéranyagok, mint elsődleges források felhasználása, elemzése, rendszerbe foglalása. Fontosnak tartottam azon szereplők megszólaltatását, akik akár közvetlenül, vagy elemzőként részesei voltak ezen időszak külpolitikai történéseinek.

A rendszerváltozás utáni kül- és Európa-politika tudományos igényű feldolgozásának kulcskérdése a források kutathatósága. A Külügyminisztérium iratanyagainak meglehetősen kevés része esik ebbe a körbe. A kormányzati tevékenység részletes dokumentálása jóval inkább az Antall-kormányra jellemző (lásd. az ún. Current Policy sorozat), az 1994 utáni korszakban ez a forrás már nem lelhető fel olyan terjedelemben. Ezen forrásokból azonban a vizsgált időszak nem rekonstruálható teljesen. Így a másodlagos források is nagy szerepet játszottak a munkám során. Éppen ezért a rendszerváltozás és a külpolitikai események feldolgozásakor támaszkodtam az elemző és értékelő sajtó megállapításaira. Nagy segítségemre volt az Országgyűlési Napló, amelynek olykor meglehetősen aprólékos áttanulmányozása sok információval szolgált, és Magyarország politikai évkönyvének vonatkozó tanulmányai.

A disszertációban az informativitásra és az értékelő-elemző megközelítésre egyaránt törekszem. A kombinált módszerválasztás oka az, hogy a témakör leíró jellegű bemutatása is részben hiányzott a magyar szakirodalomból.

2.1 A disszertáció gondolati-szerkezeti felépítése

A dolgozat első fejezete a célokról, a célok eléréséhez szükséges eszközökről, a kutatás tárgyáról, a tézisek bemutatásáról szól. A fejezet a téma feldolgozásához szükséges elméleti keretrendszert tárgyalja. Itt kerül sor azon fogalmak pontos meghatározására, amelyek megértése a teljes téma szempontjából megkerülhetetlen (Európa-politika, integráció, európaizálódás), továbbá a magyar Európa-politika konstruktivista megközelítésű elemzésére, az 1980-as évek végének integrációval kapcsolatos elképzeléseire. Magyarországot sok külső befolyás éri, amelyekre reagálnia kell. Kis országokban a külpolitika nem függetlenedhet ezektől a külső folyamatoktól, a világpolitikában tevékeny nagy- és középhatalmaktól eltérően csak szűkebb sávban követhet autonóm célokat.⁴ Az elméleti áttekintés és módszertani bevezető többek között ezért is szükséges és elkerülhetetlen. Ebben kitérek a nemzetközi politikaelmélet azon téziseire, amelyek a nemzetközi rendszer működésének magyarázatát tűzik ki célul. Arra, hogy hogyan tükrözte vissza a magyar külpolitika az ebben a rendszerben bekövetkezett változásokat, hogyan határozta meg ez az 1980-as évek végén bekövetkező jelentős mozgás a magyar külpolitika választását, hogyan hatott ez a külpolitika jellegére, mennyire engedte kibontakozni az önállóságot, vagy tette azt reaktívvá. A fejezetben bemutatom a magyar külpolitika feltételrendszerének megváltozását és kísérletet teszek a rendszerváltozás új típusú értelmezésére, annak is a külpolitikai vonatkozású elemzésére, erőteljesen fókuszálva a magyar-EK viszony sajátosságaira. Végigtekintem a pártok külpolitikai programjainak erre vonatkozó részét, mert az a későbbi idők tekintetében is sok lépésre magyarázatot adhat, tekintve, hogy minden párt kormányra került már azóta. Különösen érdekes ez a tekintetben, hogy mely politikai erő gondolt Magyarországra, mint közepes méretű európai országra, és melyik egy európai kis országra, amelynek kevés beleszólása van a kontinens ügyeibe, hiszen ebből a reaktív és proaktív (alkalmazkodó és alakító) külpolitikai stratégiára is következtethetünk. Ennek másik vetülete a külföld véleménye, a pártok elfogadottsága Nyugat-Európában. Melyik pártról gondolták azt Nyugaton, hogy képes lesz megvalósítani programját, köztük integrációs politikáját, kiben bíztak, milyen volt az EK hozzáállása a magyar pártokhoz, azaz kiben látták az együttműködő partnert és kiben a Nyugat számára is fontos integrációs folyamat, valamint a közép-európai stabilitás veszélyeztetőjét.

⁴ Losoncz Miklós: *Milyen külpolitikai stratégiára van szükség?*, Élet és Irodalom, 2007. augusztus 3., 31. szám

Röviden érdemes a kapcsolatok rendszerváltozás előtti történelmi dimenzióit is áttekinteni. Magyarország és az Európai Közösség között ugyanis 1988-ig nem állt fenn intézményes kapcsolat. A volt szocialista országok számára nem létezett az EK. Persze nem gazdaságilag, hiszen a KGST országok bizonyos mértékben tartottak fenn gazdasági kapcsolatokat a nyugati országokkal, diplomáciai kapcsolat azonban nem volt Brüsszel és Moszkva között, és az egyes országok és az EK között sem. Az 1980-as évek második felének stratégiai jelentőségű változásai Magyarországon 1988 szeptemberére tették lehetővé, hogy Magyarország és az EK között létrejöjjön az első kapcsolat, amely az annus mirabilis után a PHARE-program⁵ megszületéséhez is vezetett. Ennek jelentősége felbecsülhetetlen volt Magyarország számára és egyben nagyfokú bizalmat is jelentett az EK részéről. A fejezetben tehát részletesen foglalkozom az átmenet külpolitikájával és a magyar-EK viszonyrendszerrel.

A második és harmadik fejezetben azt vizsgálom, hogy a rendszerváltozás első két kormánya milyen elképzelésekkel vágott neki az integrációs felkészülésnek, milyen programot dolgozott ki és mennyire volt következetes annak végrehajtásában. Az sem mellékes e tekintetben, hogy milyen volt a fogadókészség az akkori közösség részéről a magyar igények iránt. Az adott politikai helyzet, beleértve a kormány-ellenzék viszonyt, a kormányzat működése, a kormányzati struktúra jelentős mértékben befolyásolja azt, hogy az adott ország milyen szerepet játszhat az integrációs folyamatban.

Az Antall-kormány programja a teljes kormányprogramon belül nagy hangsúlyt helyezett a külpolitikával foglalkozó rész kidolgozására. (Bár azt mindenki tudta, hogy Antall József a külpolitikában rendszerváltozás helyett orientációváltást hirdetett, tehát bizonyos tekintetben elismerte a kommunista rezsim utolsó éveiben indított külpolitikai nyitás folyamatát.) Az Antall által meghirdetett orientációváltás egyértelműen jelezte, hogy Magyarország az addig dominanciával bíró szovjet kapcsolatok helyett a nyugati, elsősorban nyugat-európai kapcsolatok fejlesztésére fogja helyezni a hangsúlyt. A kormányprogram alapvetően gazdasági oldalról közelítette meg a nyugat-európai integrációt, ennek nagyobb teret is szentelt a dokumentum, a külpolitikai alapvetést pedig elsősorban ideológiai megfontolások

⁵ A PHARE program eredetileg – ahogy azt az elnevezése is mutatja – Magyarország és Lengyelország pénzügyi támogatására jött létre, később terjedt ki tevékenysége a többi átalakuló országra. A program létrejötte kitűnő bizonyítéka annak, hogy mennyire nem volt az EK-nak elképzelése a kelet-közép-európai térség jövőjét illetően. Az is kimondottan érdekes, hogy a program a változásban élen járó országok támogatását tűzte ki céljául, nem pedig a rendszerváltozás elősegítését. A többi kelet-közép-európai országra csak 1990 után terjesztették ki ezt a pénzügyi támogatást.

vezették. Gyakran elhangzott az az érv, hogy a külpolitika nem lépett túl az utolsó rendszerváltozás előtti kormány külpolitikai elképzelésein. A vád azért tűnhetett helytállóknak, mert az előző – még kommunista rezsim – már megkezdte a nyitást a Nyugat felé, és törekedett arra, hogy elfogadtassa magát a Nyugattal.

A Nemzeti Megújulás Programja címet viselő kormányprogram világosan megfogalmazta az Antall-kormány integráció iránti elkötelezettségét, ugyanakkor a nemzet elsődlegességét hangsúlyozta a nemzetköziséggel szemben. „A Magyar Köztársaság független, a nemzeti érdekek elsődlegességén alapuló külpolitikát folytat, melynek célja a nemzeti szuverenitásunk teljes helyreállítása. Nemzeti érdekeinket az európai érdekekkel és értékekkel, a nemzetközi realitásokkal összhangban kívánjuk kifejezni és megvalósítani. A rendszerváltozás körülményei között, új alapokon – figyelembe véve a megváltozott nemzetközi helyzetből adódó új követelményeket és lehetőségeket – kiegyensúlyozott nemzetközi kapcsolatrendszer kiépítésére és fenntartására törekszünk.”⁶. A fenti idézet irányadónak is tekinthető az 1990 és 1994 közötti időszakban, hiszen erőteljesen meghatározta a külpolitikai elképzelések közötti sorrendet, és előre lefektette a hangsúlyokat.

Ezt követően a Horn-kormány integrációs politikájának elemzése során bemutatom a kormány és a mögötte álló pártok eszmeiségét, a kormányprogramból adódó feladatokat, azok teljesülését, a kormányzati elképzelések egymáshoz való viszonyát és azt a nemzetközi környezetet, amely ebben az időszakban a magyar külpolitika külső cselekvési keretét jelentette. A Horn-kormány deklarált célja az Antall-kormányhoz hasonlóan az euroatlanti integráció folytatása, a csatlakozási tárgyalásokra való felkészülés volt. Kitérek a kormány nemzetközi megítélésére, a várakozásokra, amelyek egy posztkommunista politikai erővel szemben formálódtak nyugati politikai körökben. Ezek a kérdések akaratlanul is felvetik egy újabb vizsgálati szempont lehetőségét, mégpedig azt, hogy kinek is „külpolitizál” Magyarország. A saját érdekeit képviseli, tekintettel a szomszédos országok érzékenységre, vagy úgy folytat diplomáciai tevékenységet, hogy a legkisebb aktivitást mutatja fel, a határozott érdekérvényesítés szándéka nélkül. Mindkét kormány esetében elemzem a szomszédsgpolitika és az európai integráció közötti összefüggéseket.

A disszertáció során elkerülhetetlen az Európa-politika olyan, nem az országtól függő, és általa csak kis részben alakítható aktorainak (elsősorban értelemszerűen az EK/EU tevékenységének) Magyarországgal kapcsolatban meghozott lépéseinek vizsgálata, hiszen a

⁶ *A Nemzeti Megújulás Programja, A köztársaság első három éve*, Budapest, 1990. szeptember, 177.o.

világpolitikában, a nemzetközi rendszerben bekövetkezett változások és fejlődési paradigmaváltás (Kiss J. László) folyamányaként Európa, és benne az Európai Közösség is ki kellett alakítsa, újra kellett fogalmazza helyét, szerepét, mozgásterét és nem utolsó sorban külpolitikai koncepcióját. Az EK alapvető feladatává vált, hogy a maga eszközeivel hozzájáruljon a kontinens megosztottságának felszámolásához. Mindeközben az integrációs folyamat kilencvenes évekből ismert, hogy a szervezet fokozatosan lépett vissza saját ígéreteitől, amelyeket a kelet-közép-európai országoknak tett, és bizonytalanította el a tagjelölt országokat. Ilyen körülmények között kétségkívül nem volt könnyű Magyarországnak sem külpolitikai stratégiát kidolgoznia, hiszen nem tudhatta, hogy mire reagáljon. Ezért is indokolt az európai integráció történelmi küldetésének helyét és szerepét egyszerre nézni az európai, egyben pedig az elmúlt évtizedek magyar fejlődésének tükrében.

3 Az értekezés eredményei

Magyarország 1990-ben teljesen megváltoztatta politikai és gazdasági rendszerét⁷, a rendszerváltozás olyan külpolitikai változásokat indított meg, amelyek korábban elképzelhetetlenek voltak. Átalakult Magyarország függési rendszere, megindult a közeledés azon nyugat-európai szervezetekhez, amelyekre Magyarország fejlődésének egyik zálogaként tekintett. Megváltozott a külpolitika mozgásteré, és ezen belül a legnagyobb hangsúlyt az Európa-politika kapta.

A disszertáció több feltevésből indult ki. Az egyik, hogy a nyugat-európai szövetségi rendszerekhez, elsősorban az Európai Közösséghez való csatlakozás szándéka az elhatározás pillanatától és annak az EU részéről történő elfogadásától fogva már nem magyar kormányzati kérdés volt, hanem egy előre meghatározott road map, amelynek a befolyásolására a csatlakozni kívánóknak már nem volt érdemleges befolyásuk. A másik, hogy a két egymást követő kormány Európa-politikájában nem minden esetben a folytonosság dominált. A harmadik állítás, hogy az Európáról alkotott képben olyan különbségek voltak, amelyek az EU-val szembeni fellépést alapjaiban határozták meg, és ezek a külpolitika európaizálására jelentékeny befolyást gyakoroltak.

⁷ A KGST megszűnését követően az ország identitása teljesen megváltozott. Míg a KGST korszak a teljes lojalitás korszakaként jellemezhető, az 1990-es évek a teljes szuverenitás jelzővel illelhetők.

3.1 Következtetések

A fent említett második hipotézis csak részben bizonyítható, éppen az első hipotézis következtében, ezért sok olyan apró politikusi megszólalás megismerésére volt szükség, amelyből kibontakoznak a két kormány közötti lényegi különbségek. A kormányok politikájából az Európa-politikára nézve több következtetés is adódik.

Az egyik ilyen következtetés, hogy az Európa-politika célját illetően nem volt különbség a kormányok között. Ezzel szemben az Európa-politikának, mint a másik két külpolitikai célkitűzés érdekében felhasználható eszköznek, tehát az Európa-politikának az elvei tekintetében már jelentős volt a különbség. Különbség volt továbbá az Európa-kép, vagyis az identitás vonatkozásában. Ebből a szempontból két egymással szemben álló identitás különböztethető meg a korszak dokumentumaiból. Az egyik egy elveiben és gyakorlatában a nyugatos irányzathoz tartozó és a rendszerváltás után négy évet kormányzati felhatalmazással eltöltő konzervatív irányzat. A másik a szocialista politikai elit, amely az 1980-as évektől kezdve a nyugati szervezetekhez való tartozást mindig is anyagi oldalról közelítette meg, az valójában nem értékközösséget, hanem az általuk is annyira ambicionált modernizációs horgonyt testesítette meg.

Az 1980-as, 1990-es évek vizsgálata azért érdemel kiemelt figyelmet, mert ebben a korszakban alakult ki a magyar külpolitika hármasság-célrendszere, ekkor fektették le annak alapjait, ezt a későbbi kormányok is kivétel nélkül elfogadták. Az első kormányzati periódus a keretek kialakítását hozta magával, míg a második négy esztendő a keretek megtartása mellett a célkitűzések közötti egyensúly újrafogalmazásával, valamint ezen célok tartalommal történő megtöltésével telt. A rendszerváltást követően a magyar külpolitika számára Európa vált geopolitikai és gazdasági értelemben a politikai célok leglényegesebb irányává. Ez jelentős változás a korábbi külpolitikai gyakorlathoz képest, és ebben a rendszerváltó politikusok mellett az állampárti hatalmi elit pragmatikusainak szerepét is ki kell emelni.

A kutatás során az is kiderült, hogy az 1980-as években megalakuló ellenzéki csoportosulások, majd a belőlük megszülető pártok külpolitikai programjai nem tartalmaztak jelentős eltéréseket. A programok íróit az ország legégetőbb problémáira adható hiteles válaszok megtalálása foglalkoztatta, ezért a programok a gazdasági fordulat szükségességét helyezték előtérbe, így mindannyian a nyugati integrációs szervezetekhez való szorosabb kapcsolatok kiépítésére tettek javaslatot. A semlegesség mint lehetséges (vagy lehetetlen) opció pusztán rövid ideig „uralta” a közbeszédet.

3.1.1 A rendszerváltozás folyamata és szerepe

A rendszerváltozás, amely minden tekintetben átformálta az országban uralkodó viszonyokat, sok értelmezést kapott már. Vannak, akik a belső okokra helyezik a hangsúlyt, és az ellenzék szerepét emelik ki. Az ebben a folyamatban résztvevők érthető módon inkább ezt a véleményt osztják, bár azt sosem tagadták, hogy nemzetközi tényezők is fontos szerepet játszottak az átmenetben. Vannak, akik a külső okokat lényegesebbnek tartják, amelyek jóval nagyobb mértékben befolyásolták a kelet-közép-európai országok átmenetét, és a belső tényezők inkább következményei, mintsem velejárói a folyamatnak. Igazságot tenni a két álláspont között nem egyszerű, lehet, hogy a tárgyilagos ténymegállapításra még várni kell. Mindenképpen megállapítható azonban, hogy sem a belső tényezők, sem a külső körülmények nélkül nem lehetett volna politikai változást elérni, ezen körülmények szerencsés együttállása kellett hozzá. A magyar rendszerváltozás egy előre nem látható és példanélküli nemzetközi történelmi változás részévé vált, és ebben a fenti elméletek mindegyike egyetért.

3.1.2 Európaizálódó külpolitika

Jelentős különbség volt az európaizálódás folyamatának mozgórugóit illetően. A konzervatívok és liberálisok felfogása mindig a szuverenitás eszméjére volt visszavezethető. Ebből következően nem csak gazdasági, hanem spirituális közösségnek is tekintették az Európai Közösséget. A szocialista felfogást képviselők az EK-nak a magyar gazdaság fejlődéséhez való hozzájárulási képességét emelték ki, amellyel azért érdemes szoros kapcsolatot kialakítani, mert finanszírozási forrást biztosíthat a tőkeszegény magyar gazdaság számára. Nem lehetett nem észrevenni, hogy az eladósodás növekedése volt az, amely a magyar külgazdaság-politikát a Nyugat felé való terjeszkedés irányába hajtotta az 1980-as években. És nem véletlen, hogy az 1994 utáni szocialista/szociáldemokrata Európa-politika alapja elsősorban a gazdasági előnyszerzés eszméjén alapult.

A magyar külpolitika örökségéről meglehetősen hosszú vita bontakozott ki az 1990-es évtizedben. Egyértelműen osztom azt az álláspontot, hogy a külpolitikai örökség tekintetében 1990 előtt önállóságról nem lehet beszélni. Ezt egy-egy önálló külpolitikai lépés még nem tudta ellensúlyozni, azért sem, mert ezek a döntések mind az ország fizetőképességének biztosítása érdekében történtek (például IMF csatlakozás), nem pedig a magyar külpolitika önállósodási törekvésének lépéseiként voltak értelmezhetőek. Az az állítás is megengedhető,

hogy ilyen önálló lépésekre nem is került volna sor, ha az ország nem sodródik a fizetésképtelenség szélére.

3.1.3 Az Antall- és a Horn-kormány

A rendszerváltozáskor az ország komoly kihívásokkal nézett szembe. Ezek egy részével az első kormány hatékonyan vette fel a küzdelmet, ide tartozott a külpolitika is. A kormány programja a teljes kormányprogramon belül nagy hangsúlyt helyezett a külpolitikával foglalkozó rész kidolgozására. Az Antall-kormány a külpolitikában rendszerváltozás helyett orientációváltást hirdetett, tehát bizonyos tekintetben elismerte a kommunista rezsim utolsó éveiben indított külpolitikai nyitás folyamatát, ugyanakkor gyökeresen szakítani kívánt azzal a gyakorlattal, amely az állandó alkalmazkodáskényszer évtizedeként volt jellemezhető. Az orientációváltás egyértelműen jelezte, hogy az ország a nyugati, elsősorban nyugat-európai kapcsolatok fejlesztésére fogja helyezni a hangsúlyt.

A Horn-kormány kiindulópontja jelentős változást jelentett a konzervatív kormány álláspontjához képest. Hatalomra kerülése után meg is változtatta a három külpolitikai cél közötti egyensúlyt, és – szemben a nemzetiségi politikával – a szomszédságpolitikára és az integrációra helyezte a hangsúlyt. Nem lehet nem észrevenni, hogy nem csak hangsúlybeli eltolódás következett be a két kormány által vitt külpolitikában, hanem alapvetően koncepcionális különbség volt felfedezhető. Míg a konzervatív kabinet mind a három célkitűzést autonóm módon kezelte, addig a Horn-kormány az egyik prioritás sikerét a másiktól eredeztette, vagyis az integrációs politika sikerét a szomszédos országokkal való viszony rendezésének függvényeként értelmezte, szorosan összekötve a kettőt egymással.

Számos elemző, amellet, hogy elismeri az Antall-kormány demokrácia és jogállamiság iránti elkötelezettségét, egyenetlennek tekinti a korszak külpolitikai teljesítményét. Közéjük tartozik Dunay Pál is, aki több cikkben⁸ is bírálta a határon túli magyarokkal és a szomszédos országokkal kapcsolatos kormányzati lépéseket. Kétségtelen tény, hogy a nemzetiségi politika előtérbe kerülése újdonságnak számított Magyarországon, ilyen célt a korábbi külpolitika nem képviselt. Az is újdonságnak számított, hogy nem a Szovjetunió, hanem Európa lett az igazodási pont. Éppen ezért a bírálatok egy része nem teljesen megalapozott.

⁸ Vö.: Dunay Pál: *Kis külpolitikai mitológia - avagy a prioritás főnévnek nincs ugyan többes száma, de a magyar külpolitikának vannak fő cselekvési irányai*, in: Zsinka László (szerk.): *Külpolitika és modernizáció*, Budapest, 1996, BIGIS - Pew Alapítvány, 19-41.o.

Van egy minden elemében európai normákat követő külpolitika, amely új célokat tűzött ki maga elé, ennek az európaizálódási folyamatnak a figyelmen kívül hagyása téves következtetésekre vezet. Nem lehetett ugyanazon alapállásból számon kérni a külpolitikai cselekvéseket, mint a korábbi időszakokban, amikor autonóm célokat csak kevés esetben képviselhetett az ország. Ebből a rossz alapállásból született aztán a társulási megállapodás bírálata, amely minden hibája ellenére komoly előrelépés volt a magyar-EK kapcsolatokban, valamint a konzervatív kormány európai elkötelezettségének megkérdőjelezése is.

A társulási megállapodás az EU részéről az első komoly lépés volt a kelet-közép-európai országok számára, mert azt a reményt keltette, hogy az EU kezdi egyenrangú partnerként kezelni ezeket az országokat, ez fontos része volt az európaizálódás folyamatának. A Magyarországgal kötött szerződés sem a gazdasági vonatkozásait tekintve volt áttörés, hanem az intézményesített kapcsolatok miatt. A társulási megállapodás megkötése és a csatlakozási kérelem benyújtása volt az Antall-kormány legkomolyabb eredménye az Európa-politikában, és ezzel végérvényesen átállította az ország kapcsolatrendszerét. A megállapodást a Horn-kormány többször is bírálta, sőt a módosítására is tett kezdeményezéseket, erre azonban végül nem került sor. További eredmény még, hogy sikerült a Közösségből mégoly kezdetleges, de ennek ellenére konkrét feltételt kieszközölnie, ilyenre a korábbi bővítések során nem került sor.

A Horn-kabinet több jelentős eredményt is elért az EU-val való kapcsolatokban. Az egyik, hogy sikerült folyamatosan napirenden tartani a bővítés kérdését, és erre minden fórumon figyelmeztetni a Közösség képviselőit. A másik az Agenda 2000 és az annak keretében Magyarországnak átnyújtott kérdőív megválaszolása, majd végül a csatlakozási kérelem benyújtása 1998-ban. A csatlakozási kérelem benyújtásával lezárult egy korszak, amely a passzív Európa-politika első szakaszaként nevesíthető. Ez a szakasz 1990-től, az új kormány megalakulásától kezdve datálható, a disszertáció fókuszán kívül eső 1998-tól kezdődő időszak ennek a folyamatnak a második szakasza.

Mindkét kormányzati időszakot végigkísérte a bővítés vs. mélyítés kérdése, és mindkét kormány hasonló választ próbált adni a kihívásra. Amikor az 1990-es évek elején felmerült, hogy több lehetőség is napirenden van az EK tagság alternatívájaként a csatlakozási folyamat felgyorsítására, akkor a kormány határozottan kiállt az egyetlen alternatíva mellett. Az EFTA-hoz való csatlakozás ötlete ezért nem kapott nagy kormányzati támogatást, a Közösség második és harmadik pillérével kapcsolatos tevékenységében való részvétel szintén nem váltott ki osztatlan örömet a társulni kívánó országokban, az Egyesült Államokkal való

szabadkereskedelmi megállapodás ötlete, a kelet-közép-európai integráció megalakítása pedig teljesen irreális feltételezések voltak, a kormány is így tekintett rájuk. Az egyetlen minden fenntartás nélkül vállalható prioritás a nyugati integrációs politika volt, és Magyarország ezeket a javaslatokat mindig elterelő manőverként értékelte mind a két kormányzati ciklus alatt.

Az európaizálódó magyar külpolitika egyes szereplői teljesen más alapállásból és másként fogalmazták meg az Európáról alkotott képüket. A konzervatívok az euroatlanti integrációt az ezeréves hagyomány részének tekintették, a szocialisták modernizációs kényszernek. A szocialisták Európa-képe azt sugallta, hogy le lehet egyszerűsíteni a Közösség Magyarország életében játszott szerepét pusztán gazdasági vonatkozásokra, és a legfontosabb feladat a gazdasági előny szerzése megszerzése érdekében az előre meghatározott követelményrendszer átvétele. A konzervatív álláspont kétirányú folyamatként, a felek egymáshoz való igazodásának szükségességékként értékelte az integrációs folyamatot. A magyar Európa-politika legnagyobb kihívása éppen az egymással szemben álló felek alapvető kiindulásában, a kérdéshez való viszonyulásában fedezhető fel igazán.

Magyarország hosszú utat tett meg a KGST-tagságtól az európai integrációs szervezetekben való részvételig, és eközben a külpolitikáról alkotott elképzelések, a célok és a megoldandó problémák is sokat változtak. A három külpolitikai célkitűzés közül az Európa-politikára volt a legnagyobb befolyással tőlünk független szereplő (EU), és az általa küldött üzenetek jelentősen formálták az integrációs stratégiát, de mindkét kormányzati ciklus szándékában ugyanazt a célt követte: teljes jogú tagságot az Európai Unióban.

4 Főbb hivatkozások

Könyvek, monográfiák

- ÁGH, Attila (2004): *A magyar esély: Magyarország Európa-politikája*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- A Magyar Köztársaság Kormányának Programja: 1994-1998*, A Horn-kormány programja, Budapest, 1994. július 8.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei 1-2.* (szerk.) S. Kosztricz Anna, Lakos János, Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993
- A Nemzeti Megújulás Programja 1990-1994*, Az Antall-kormány kormányprogramja, Miniszterelnöki Hivatal, Budapest, 1990. május 23.
- ANTALL, József: *Modell és Valóság I-II.* (1993), Athenaeum
- Antall József Országgyűlési beszédei* (1994), Athenaeum
- BALÁZS, Péter – MARESCEAU, Marc (szerk.) (1995): *Az Európai Megállapodás végrehajtásának jogi és elméleti kérdései*, OMIKK, Budapest
- BALÁZS, Péter (1996): *Az Európai Unió külkapcsolatai és Magyarország*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- BALÁZS, Péter (2002): *Az Európai Unió külpolitikája és a magyar-EU kapcsolatok fejlődése*, Budapest, KJK-Kerszöv
- BALÁZS, Péter (2001): *Európai egyesülés és modernizáció*, Osiris Kiadó, Budapest
- CROCKATT, Richard (1993): *Theories of Stability and the end of the Cold War in: From Cold War to Collapse: Theory and World Politics in the 1980s* (szerk. Mike Bowker, Robin Brown), Cambridge University Press
- CSIZMADIA, Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra, A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*, Századvég kiadó
- DEBRECZENI, József (1998): *A miniszterelnök*, Osiris Budapest
- DUFF, Andrew, PINDER, John, PRYCE, Roy (1994): *Maastricht and beyond: building the European Union*, Routledge, New York
- FÜLÖP, Mihály – SIPOS, Péter (1998): *Magyarország külpolitikája a XX. században*, Aula Kiadó
- GAZDAG, Ferenc – KISS, J., László (szerk.) (2004): *Magyar külpolitika a 20. században*, Budapest, Zrínyi kiadó
- GOWER, Jackie (1993): *EC relations with Central and Eastern Europe*, Juliet Lodge (ed), *The European Community and the Challenge of the Future*, London: Pinter Publishers
- GRANASZTÓI, György (2006): *Felvetések az elmúlt másfél évtized magyar külpolitikai gondolkodásával kapcsolatban*, in: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*, (Szerk. Pritz Pál, Sipos Balázs és Zeidler Miklós), Magyar Történelmi Társulat, Budapest
- HORN, Gyula (1999): *Azok a kilencvenes évek...*, Kossuth
- HORN, Gyula (1994): *Cölöpök*, Budapest, Móra
- HORVÁTH, István (1990): *Európa megkísértése*, Láng Kiadó, Budapest
- HORVÁTH, Jenő (2003): *Az európai integráció története 1945-2002*, Osiris Kiadó, Budapest
- HORVÁTH, Jenő (2005): *Világpolitikai lexikon 1945-2005*, Osiris Kiadó, Budapest
- IZIKNÉ, Hedri Gabriella (1988): *Egy megállapodás története, Magyarország és az Európai Közösség*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- JÁNOSI, György (szerk.) (1994): *Kihívások és válaszok 1994-1998*, A Magyar Szocialista Párt választási programja

- JEPPEPERSON, Ronald L., WENDT, Alexander and KATZENSTEIN, Peter J.: *Norms, Identity, and Culture in National Security*, in: Katzenstein, Peter J. (ed.): *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, Columbia University Press, 33-78.o.
- JESZENSZKY, Géza (2002): *A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében*, in: Pritz Pál (szerk.) Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével: *Magyarország helye a 20. századi Európában*, Tanulmányok, Magyar Történelmi Társulat, Budapest
- JESZENSZKY, Géza, KAPRONCZAY, Károly, BIERNACZKY, Szilárd (szerk.) (2006): *A politikai Antall József - Az európai úton*, Mundus
- KISS, J. László (szerk.) (2003): *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón*, Budapest, Teleki László Alapítvány
- KISS, J. László (2009): *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*, Osiris Kiadó
- KURTÁN, Sándor, SÁNDOR, Péter, VASS, László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1991-1999*, Aula, DVD-ROM
- MAYHEW, Alan (1998): *Recreating Europe: The European Union's Policy towards Central and Eastern Europe*, Cambridge and New York: Cambridge University Press
- NUGENT, Neill (ed.) (2004): *European Union enlargement*, Palgrave-Macmillan
- LIPPERT, Barbara (1996): *Europabilder – das politische Umfeld 1989-1995*, 25-37.o., in: Susanne Klunkert, Barbara Lippert, Heinrich Schneider: *Europabilder in Mittel- und Osteuropa, Neue Herausforderungen für die politische Bildung*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn
- LIPPERT, Barbara – SCHNEIDER, Heinrich (Hrsg.) (1995): *Monitoring Association and Beyond: The European Union and the Visegrád States*, Bonn
- PALÁNKAI, Tibor (2004): *Az európai integráció gazdaságtana*, Budapest, Aula
- PINDER, John (1991): *The European Community and Eastern Europe*, London Pinter Publishers
- PINDER, John (1991): *European community, the building of a union*, Oxford University Press, Oxford/New York
- RIPP, Zoltán (2006): *Rendszerváltás Magyarországon 1987-1990*, Napvilág Kiadó
- RISSE, Thomas (2004): *Social constructivism and European integration*, in: *European Integration Theory*, A. WIENER & T. DIEZ (eds): Oxford University Press, 159 - 176.o.
- ZELLNER, Wolfgang – DUNAY, Pál (1998): *Ungarns Außenpolitik 1990-1997, Zwischen Westintegration, Nachbarschafts- und Minderheitenpolitik*, Baden-Baden

Folyóiratok

- A Kelet Nyugatjából a Nyugat Keletje*, A 90-es évek magyar külpolitikájáról Balogh Andrással beszélget Szalai Zoltán, Társadalmi szemle, 1998/8-9. 130-136.o.
- A magyar diplomácia európaiságának gyökerei*, Bede Rita interjúja dr. Balogh Andrással, Társadalmi Szemle, 1995, 8-9. szám, 29-36.o.
- JESZENSZKY, Géza (1993): *A magyar külpolitika dilemmái*, Magyar Szemle, 2 (1993/4): 360-370.o.
- BALÁZS, Péter (1988): *Az Európai Közösség kívülálló országokhoz fűződő kapcsolatainak jellege és megszervezése*, Külpolitika, 1988/4., 57-89.o.
- BALÁZS, Péter (1991): *Miként bővíthető az EK?* Európa Fórum, I. évf. 1. szám, 5-17.o.
- BALOGH, András (1994): *Az európai integráció határai*, Európai Szemle, 5. évf. 4. sz., 6-10.o.
- DAVIDSON, Ian (1990): *The search for a new order in Europe*, International Affairs, 1990/2

- DUNAY, Pál (2004): *Az átmenet magyar külpolitikája*, Mozgó Világ, 2004/2
- DUNAY, Pál (2004): *Hungarian Foreign Policy in the Era of Transition, 1990-2004*, Foreign Policy Review 2004/1
- GADDIS, John Lewis (1992/93): *International Relations Theory and the End of the Cold War*, International Security, Vol. 17, No. 3/1992/93, 5-58.o.
- GATI, Charles (1990/1991): *East-Central Europe: The morning after*, Foreign Affairs, Winter, 129-145.o.
- HIX, Simon – GOETZ, Klaus H. (2000): *Europeanized Politics? European Integration and National Political Systems*, West European Politics, Vol. 23., No. 4., 1–26. o.
- HORN, Gyula (1989): *Változó világ, változó Európa, változó magyar külpolitika*, Külpolitika, 1989/4
- HORN, Gyula (1990): *Helyünk a térségben*, Európai Szemle, 1. évf. 1. sz., 47-51.o.
- INOTAI, András (1993): *A Nyugat és a közép- és kelet-európai átalakulás*, Közgazdasági szemle, XL. évfolyam, 1993. 11. sz. 917-938.o.
- INOTAI, András (1992): *Assoziierungsabkommen: Schritte zur Reintegration ostmitteleuropäischer Staaten*, Integration, 15. Jg. Nr. 1/1992, 25-35.o.
- INOTAI, András (1994): *Die Beziehungen zwischen der EU und den assoziierten Staaten Mittel- und Osteuropas*, Europäische Rundschau, 22. Jg., Nr. 3/1994, 19-35.o.
- INOTAI, András (1994): *The System of Criteria for Hungary's Accession to the European Union*, Budapest, (Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences, Trends in World Economy, No. 76.
- IZIKNÉ, Hedri Gabriella (1992): *Az Európai Közösséggel aláírt társulási megállapodás és a magyar kibontakozás*, Közgazdasági szemle, XXXIX. évfolyam, 1992. 7-8. sz., 737-746.o.
- JESZENSZKY, Géza (1997): *Az euroatlanti gondolat történelmi gyökerei Magyarországon*, Külpolitika, 1997/1, 17-29.o.
- JESZENSZKY, Géza (2003): *Antall József, a külpolitikus*, Valóság, 2003. december
- JESZENSZKY, Géza (2005): *Antall József, a nemzetpolitikus*, Valóság, 2005. január
- JESZENSZKY, Géza (1997): *Európa közepén vagy Európa peremén? A közép-európaiak és Nyugat-Európa*, Európai Szemle, 8. évf. 1997/3, 77-85.o.
- JESZENSZKY, Géza (1991): *Európa választút előtt*, Európai Szemle, 2. évf. 3. sz. 3-12.o.
- JESZENSZKY, Géza (1990): *Külpolitika az új korszakban*, Európai Szemle, 1. évf. 1. sz. 54-56.o.
- KISS, J. László (1989): *Európától Európáig: a magyar külpolitika újraeurópaizálódása*, Külpolitika, 1989/3, 3-23.o.
- KISS, J. László (1993): *Historischer Rahmen und Gegenwart ungarischer Außenpolitik*, Osteuropa, 43. Jg. Nr. 6/1993, 563-579.o.
- KISS, J. László (2004): *„The Restatement of Hungarian Foreign Policy – from Kádárism to EU Membership”*, Foreign Policy Review, Vol. 2, No.1 (2004), 33-86.o.
- MARTONYI, János (1995): *A rendszerváltás külgazdasági és külpolitikai dilemmái*, Magyar Szemle, IV. évf. 6. szám, 1995. Június
- MARTONYI, János (1993): *Közép-Európa és az európai integráció*, Európai Szemle, 4. évf. 1. szám., 3-23.o.
- MARTONYI, János (1994): *Mitteleuropa und die europäische Integration*, Europäische Rundschau, 1994/tél, 61-79.o.
- MARTONYI, János (1992): *The EC and Central Europe*, The New Hungarian Quarterly, Vol. 33. No. 128/1992, 56-75.o.
- MEISZTER, Dávid – DUNAY, Pál (1994): *Sikerek és kudarcok között, Magyar külpolitika 1990-1994*, Társadalmi Szemle, XLIX. évfolyam, 94/8-9, 35-52.o.

- Mérlegen a magyar külpolitika*, Kovács László szocialista képviselővel, az Országgyűlés külügyi bizottságának elnökével beszélget Bede Rita, Társadalmi Szemle, XLVII. évfolyam, 93/12, 18-23.o.
- PATAKI, István (1997): *Közeledésünk az Európai Unióhoz*, Magyarország Politikai Évkönyve 1997, (Szerk.): Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány 1997
- RICHTER, Sándor (1995): *Előnyök, hátrányok, dilemmák. Gondolatok a közép-kelet-európai országok csatlakozásáról az Európai Unióhoz*, Külgazdaság, 1995/12
- SOMOGYI, Ferenc: *Az euroatlanti integrálódás útján*, Magyarország Politikai Évkönyve 1997, (Szerk.): Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány 1997
- SOMOGYI, Ferenc (1997): *Euroatlanti integráció: folyamatosság és konszenzus a magyar külpolitikában*, Külpolitika, 1997/1, 3-16.o.
- SZÚRÖS, Mátyás (1985): *A magyar külpolitika a nyolcvanas évek közepén*, Külpolitika, 1985/4.
- ZELLNER, Wolfgang – DUNAY, Pál (1995): *Die Außenpolitik Ungarns im ersten Jahr der Regierung Horn*, Südosteuropa, 44. Jg. Nr. 11-12/1995, 1-27.o.

Tanulmányok, disszertációk, konferenciaanyagok, időszaki kiadványok

- BAJTAY, Péter (2001): *Integráció és külkapcsolatok: Az Európai Unió külkapcsolati rendszere*, Ph.D értekezés, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Program
- BALOGH, András (2000): *Hungarian National and European Identity*, „National vs. European Identity“ Workshop, Prága, 2000. december 6-8.
- BECSEY, Zsolt (2001): *Az Európai Unió keleti bővítésének előnyei az Európai Unió számára*, Ph.D értekezés, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Program
- Charter of Paris for a New Europe*, Párizs, 1990. november 19-21.
- DUNAY, Pál (2000): *A Magyar Köztársaság szomszédságpolitikája a külpolitika rendszerében 1990-1999*, Ph.D. értekezés, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Program
- DUNAY, Pál (1996): *Kis külpolitikai mitológia - avagy a prioritás főnévnek nincs ugyan többes száma, de a magyar külpolitikának vannak fő cselekvési irányai*, in: ZSINKA, László (szerk.): *Külpolitika és modernizáció*, Budapest, BIGIS - Pew Alapítvány, 19-41.o.
- GORDOS, Árpád (1992): *Interactions between political and economic relations – Association agreements between the European Community and the countries of Visegrád*, in: Euroation conference on political dialogue between the European Community and the countries of Visegrád - the future of Central Europe (Budapest, 1992. november 5-7.)
- GOTTFRIED, Péter (1993): *The association agreements in practice*, Euration Conference on „The relations between the EC and the countries of Central Europe – Professional perceptions”, (Budapest, 1993. november 4-6.)

- HARGITA, Ágnes (1993): *Some actual aspects of Hungarian EC relations*, Euration Conference on „The relations between the EC and the countries of Central Europe – Professional perceptions”, (Budapest, 1993. november 4-6.)
- JESZENSZKY, Géza (1989): *Semlegesség, vagy közvetítői szerep*, Új Fórum, 1989. július 14.
- KISS, László J. (1993): *Development of some EC-images in Hungary*, Euration Conference on „The relations between the EC and the countries of Central Europe – Professional perceptions”, (Budapest, 1993. november 4-6.)
- KISS, Tibor (1992): *The experience yet with the political dialogue*, in: Euroation conference on political dialogue between the European Community and the countries of Visegrád - the future of Central Europe (Budapest, 1992. november 5-7.)
- KÖSEMEN, Orkan (2005): *Institutioneller Wandel und europäische Integration: Der Einfluß des EUBeitrittsprozesses auf die Politikgestaltung in Polen, Tschechien und Ungarn*, Dissertation, Institut für Sozialwissenschaften, Humboldt-Universität
- KNIRSCH, Peter (1993): *Determinanten für die EG-Außenpolitik gegenüber Polen und Ungarn sowie gegenüber der Visegrád-Staaten*, Euration Conference on „The relations between the EC and the countries of Central Europe – Professional perceptions”, (Budapest, 1993. november 4-6.)
- NIKLASSON, Tomas (2006): *Regime stability and foreign policy change, Interaction between Domestic and Foreign Policy in Hungary 1956-1994*, Lund Political Studies 143, Department of Political Science, Lund University
- Szabad Demokraták Szövetsége: *Fordulat, Biztonság, Felemelkedés*, Választási Program, 1994

Sajtóközlemények, Current Policy, internetes források, külügyi dokumentumok

- A magyar kormány nyilatkozata*, Sajtóközlemény, Magyar Külügyminisztérium, 1991/28, 1991. december 27.
- JESZENSZKY, Géza (1993): *Romania and Hungary in post-communist Europe* (előadás Bukarestben, 1993. szeptember 16.), Current Policy, No. 23/1993
- JESZENSZKY, Géza (1991): *Hungary and the North Atlantic Cooperation Council*, Current Policy, No. 45/1991
- JESZENSZKY, Géza (1990): *Hungary: Democracy Reborn* (A Canberra-i Egyetemen elmondott beszéd, 1990. november 29., Current Policy, No. 1/1991, 3.o.
- Jeszenszky Géza külügyminiszter előadói beszéde a nagyköveti konferencián*, 1990, Kézirat
- JESZENSZKY, Géza (1992): „*Nothing quiet on the eastern front*”, Current Policy 15/1992
- JESZENSZKY, Géza (1992): „*Unwilling to take no for an answer*”, Current Policy 16/1992
- KATONA, Tamás: *European Integration and the states of Eastern Central Europe*, az Európai Biztonság jövője elnevezésű nemzetközi konferencián elhangzott beszéd, 1991. április 25., Current Policy No. 20/1991
- KATONA, Tamás: *European Integration: The focal point of Hungary's foreign policy*, 1991. április 27., Current Policy No. 21/1991
- KATONA, Tamás: *Hungary's thoughts on the New European Order*, 1991. április 22., Current Policy, No. 19/1991, 3.o.
- Kormányprogram* (1994), a Horn-kormány programja
- Memorandum der ungarischen Regierung zur Integration der assoziierten mittel- und osteuropäischen Staaten in die Europäische Union*, Horn Gyula által az Esseni Európai Tanács ülésére benyújtott memorandum, in: Internationale Politik, 1995/1,

5 Publikációk jegyzéke

Világpolitikai lexikon, 1945-2005 / szerk. Horváth Jenő: (szerzők: Kelemen Csaba et al.) – Budapest, Osiris, 2005

Kelemen Csaba: *Egy sikeres Európa-politika alapjai*, Grotius, 2008

Kelemen Csaba, Kelemen Gábor: *Polgári körök - társadalmi mozgólódás és mozgalmárkodás*, Magyarország politikai évkönyve, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2005

Kelemen Csaba: *Az infokommunikációs szektor és a tudásgazdaság szerepe a Lisszaboni Stratégia céljainak megvalósításában*, Társadalom és gazdaság, 2005, 27. évf. 1-2. sz.

dr. Erényi István – Kelemen Csaba: *Magyarország az Európai Unió tagja – kihívások és lehetőségek a magyar informatika és kommunikációs szektor számára*, HTE konferencia, 2004. október 6-8.

dr. Erényi István – Kelemen Csaba: *A magyar informatikai és kommunikációs szektor és az EU*, eVilág, 2004. november